

КУКЕРИ И СУРВАКАРИ – ТРАДИЦИЯ И МОДЕРНОСТ

Таня Бонева

Етноложките проучвания на българската традиция са предимно в рамките на еволюционизма, който изучава културното и социално наследство на човека (предмети, техники и технологии, навици и ценности) в различните социални общности. Това наследство, наричано у нас „жива старина“ се изучава предимно с цел ретроспективна реконструкция на архаични социални структури, обичаи и вярвания. Обсегът на изследванията обхваща, предимно селската (определяна като народна) култура¹.

1 Целите на „народоуката“ през Възраждането проличават още в „Показалеца“ на (Г.С.Раковски **Раковски, Г.С.** Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-старите чърти нашего бития, старого ни правления и проч. Част Първа. Одесса 1859.).

Въпросниците на Ст.Бобчев, в резултат на които той публикува своя „Сборник на българските юридически обичаи“ (**Бобчев, С.** За събирането и изучаването на народните юридически обичаи.- Наука, 2, 1883, № 11-12, 1019 -1026; **Същият**, Ново упътване за събиране и изучаване на народните юридически обичаи. С. 1904; както и публикуваните теренни материали в: **Бобчев, С.** Сборник на българските юридически обичаи. Ч.1-2, Пловдив, 1896- 1908. Част 1, Гражданско право, отдел 1, „Семейното право“ (изд. 1896) съдържат отговорите на различни местни лица (учители, кметове и др.) на въпросите на учения за формата на семейството, за условията на сключване на брак, брачните отношения и др, а част

Българските учени участват в оформянето на национална общност, националната държава и идеология. Погледът им може да бъде определен като вътрешен, обърнат към самоопознаването и е преобладаващо етноцентричен².

2 „Вещи, Наследство, Обязателства“ е посветена на обичайните норми, свързани със сключването на договори, правила на наследяване и др. (изд. 1902)). Незаменимите теренни извори, събрани от Д. Маринов за „живата старина“ у българите през 80-те години на 19-първите десетилетия на 20 век са в основата на познанието ни за българската традиция о това време. (Д. Маринов издава списание „Жива Старина“ 1891-1894 г. Същият, „Народна вяра и религии народни обичаи на българите“. СбНУ, т. 18, С.1914). Обогащането на познанието през ХХ век продължава да остава в рамките на тематичните изследвания на селската и по-малко на градската култура на българите.

2 2 Посочената насока на теренни изследвания води до натрупване на основния фонд от извори за българската „народна“ („традиционна“) култура през 19 и първата половина на 20 век. **Сб. Добруджа.** Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С.1974 има следната структура: Демография; Традиционна материална култура (*поминъци*: земеделие, добавъчни поминъци, животновъдство, занаяти; *народна архитектура*: жилище и двор, уредба и покъщнина на жилището; *тъкани и облекло*: декоративни тъкани, облекло; *храна*: народна храна и хранене) ; Традиционна обществена и духовна култура (*празници, обичаи и обреди*: семейни, календарни, обичаи за дъжд и трудови обичаи), Фолклор, Говори (Пак там). Съща е структурата на **Сб. Капанци** (С.1983) от същата поредица. В **Сб. Пирински край.** Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С.1980. Неговата структура е по-богата: *демография, традиционна обществена култура (обществен живот*: взаимоотношения при стопанска дейност, селскообщинни традиции, междуселски отношения; *обичайно право*: семейство, договори, притежания, местно правораздаване); *традиционна материална култура* (поминъци, селища, тъкани, облекло, храна и хранене и народен транспорт), традиционна духовна култура (семейни обичаи, календарни обичаи, народен мироглед, народна медицина), фолклор и говори. В сб. **Пловдивски край** (С.1986) тази традиция продължава в раздела *обществена и духовна култура*, който включва обществен живот и обичайно право. Традицията на публикуване на регионални сборници продължава да днес.

До средата на XX век етнологията се развива като част от филологическите науки. Влиянието на марксизма чрез съветската наука се проявява във включването на етнографията в рамките на историческите науки и изучаването на етнологията в Историческите факултет на Софийския, Великотърновския и други университети у нас. От седемдесетте години на миналия век от Етнографския институт и музей към БАН се отделя Института по фолклор, и понятието фолклор и фолклорна култура, което най-общо се определя като народната художествена култура³, фолклорни празници, фолклорен календар, фолклорна сватба⁴, фолклорни приказки⁵ и пр., които в превод са *non sense* влизат в научно обръщение. Термините народна, традиционна и фолклорна на практика представят традиционна /най-вече селска/ култура и традиционните общества, чията култура се определя като фолклорна⁶. Това направление се развива предимно от учени с филологическо образование, което още по-ясно разграничава двете основни насоки на развитие на изследванията: историческо и филологическо.

3 Вж. Тодор Ив. Живков, Народ и песен (Проблеми на фолклорната песенна традиция). С.1977, с. 16-17.

4 Фолклорна култура, фолклорна обредност са термини, употребявани от Тодор Иванов Живков, виден учен, създател на Института по фолклор чрез отделяне на секцията по фолклор от Етнографския институт и музей. (Вж за това: Т.Ив. Живков, Обредност и обредно изкуство. –В: Сб. Обреди и обреден фолклор, С.1981, с. 17) В неговите съчинения, както и в работите на всички фолклористи широко се употребява и друг твърде общ термин: патриархалната култура. Тези два термина се употребяват паралелно и клиширано до днес. Вж за това сп. Български фолклор.

5 Даскалова – Перовска, Л. Д. Добрева, Й. Коцева, Евг. Мицева, Български фолклорни приказки. Каталог. София, , 1994.

6 Пламен Баочков, който вече се определя като антрополог пише през 1994 г.: „Така например за обществата, наречени „традиционни“, т.е. за класическото състояние на *фолклорната култура* [????] Вж. Същият, Непознатият юнак, С. БАН, 1994, с. 104

Този кратък увод е необходим, за да се обяснят насоките на описанията на обредите и празниците с общобългарски или регионален характер, включително на сурвакарите и кукерите.

Повечето от теренните материали, посветени на сурвакарите и кукерите, събирани през първата половина на XX век съдържат детайлно описание на обичаите сами за себе си, без да се търси реалното им функциониране като част от социални отношения в селската (локална) култура, както и на спецификите на регионалната култура. Не се търси системата от социални връзки и отношения, която поддържа и оформя съдържанието на обичаите и тяхното място в календарната система на селищата. Вместо това основната задача, която си поставят изследователите е да открият „реликтните“ следи: античното или тракийско наследство – ловни или земеделски, славянски или тракийски култ (към Дионис или Залмоксис), древната символика на обредите и обредното травестиране. Повечето изследвания имат за цел да търсят архетиповете на поведението, образите и символите, отразяващи древни религиозни практики и обреди.

На предишната конференция г-жа Цветана Манова представи доклад за съвременната политическата функция на сурвакарските дружини и тяхната намеса в местния политически живот⁷. Това е част от проблема за модернизацията на функцията на обредите, която е обект на настоящия доклад.

Накратко за традицията. Сурвакарите и кукерите са локални обреди, изпълнявани всяка година като част на календарните обреди в много села на Средна, Югозападна България и в Тракия до втората половина на XX век. Те са част от селската културна традиция в посочените области. Най-важна е, че същите се изпълняват в два

7 Манова, Цв. Маскарадните игри в Пернишко – един неочакван дискурс. (под печат).

гранични момента от християнския календар: Новата година (Васильовден) и началото на Великденския пост. Това са обреди на младежи (юноши), ръководени от женени мъже, от които те научават да правят маските си, да се обличат в местните облекла на сурвакарите, кукера или кукерите и останалите персонажи от обредната дружината. Това е мъжко знание, както и част от разделянето на полов принцип на обредите и обичаите. Маските са изработени лично от участниците и членовете на техните семейства и от материали от домашните им стопанства. Продължителното развитие на обичаите в отделните селища дава като резултат специфични локални форми и различни процеси на развитие и модернизация. Традицията е локално специфична, ясно свързана с младежите като полово-възрастова група. Съдържанието на обредната група: бюлюбашия, младоженци, сурвакари (старци, мечкаре) с маски, мечка и мечкар, цигани, поп, лекар и др. в Западна България или кукер, кум, кръстник, кръстница, цар, кмет, баба дядо, маскирани лица във военни униформи и други в кукерските обреди от Източна България. Основният смисъл на обредите се носи от два типа персонажи: брачна двойка (новобрачна при сурвакарите и семейство (баба- дядо; циганин- циганка) в очакване на дете, което се ражда по време на обредите при кукерите. Основните обредни действия и в двата обичая носят символиката на възпроизводството и плодородието, като специални персонажи при сурвакарите се грижат за лечението на болни и бездетни, както и за прогонването на злите сили от селищата. Маскираните лица имат право да нарушават строгите норми на поведение на юношите и мъжете в селската общност. Зад маските си те крадат булката, гонят момите и жените на площада, бабата и дядото представят сексуален акт и пр., действия невъзможни и табуизирани в ежедневието. Особено архаични по значение са обредите, свързани с орането и сеитбата и

символичната смърт и съживяване на основното обредно лице – кукер или кукерски цар при кукерите. Всички юноши в селищата участват в посочените обичаи, а обредната обиколка включва всички семейства (къщи). В представите на селяните посещението на посочените обредни лица на домовете им е престижно и необходимо⁸.

Тази структура на обичаите отразява и социалната характеристика на селищата: много дребни семейни стопанства, свързани с консервативна икономика, основана на сравнителна стопанска изолираност и самоиздръжка на ниво семейство и село и спорадична връзка с пазара. Именно в тези условия обичаите с маскирани лица съществуват до създаването на ТКЗС-та и унищожаването на частното стопанство в България.

Културната и социална политика на българските институции през втората половина на ХХ век влияе върху специфичното развитие на българската селска култура. След установяването на социализма като система настъпва период на почти пълно отричане на ролята на обичаите и традициите на селяните, които се разглеждат като религиозни, буржоазни, вредни за „социалистическия“ човек. Така през 50-те и началото на 60-те години официалната политика е насочена към изличаване на „религията“ и налагане на атеистичен миросглед и система от граждански и революционни празници. В групата на религиозните празници се включват и сурвакарите и кукерите. През този период модернизацията изключва селската традиция.

Тази радикално враждебна на селските традиции политика се променя постепенно през първата половина на 60-те години на века. През 1962 г. осмият конгрес на БКП се занимава с проблема за българската култура и определя процесите в културата за следващите 20 години като „културна революция“, която включва

⁸ Вж. Ст. Райчевски, В. Фол, Кукер без маска. С. 1998.

„Възпитание на културни ценности създадени от предишните поколения“ (Денчев, Ст. С. Василева, С.2006, 158). Така започва нова политика на включване на българските селски традиции в културното наследство на новата наричана социалистическа нация. Интересът към народната (=селската) култура се актуализира чрез системното ѝ изучаване от местните и окръжни музеи и чрез превръщането ѝ в представителна част от българската култура на специално учредените фестивали на народното творчество и развитието на художествената самодейност в селищата. След решение на Окръжния комитет на БКП в Перник през 1965 г. се организира фестивала „Пернишка зима“ на групи сурвакари от целия регион. Съорганизатори на тази инициатива са Комитетът за култура, Националният съвет на Отечествения фронт, Централния комитет на комунистическата младеж, което показва обществената и политическа значимост на фестивала не само за регионалната, но и за централната власт (Манова, Цв. 1999: 133). По-важно е, че селските обичаи сурвакари (мечкари и др.) се представят в окръжния център в градска среда като се поставя началото на създаване на нов тип традиция: изпълнението на обичаите на сцена, пред жури, извън естествената им среда в селата. Същото се случва и с кукерите в Странджа, Карнобатско, Ямболско, Силистренско и др., както и с традиции от различни части на България в Копривщица от 1968 г. насетне. В центъра на организацията на сурвакарските и кукерски групи вече са читалищата. Така от същностна за селския живот традиция обредите с маски стават и представителни местни традиции, чието съхранение е в ръцете на местните читалища, чрез които те се представят извън селищата. В Перник ролята на център на съхранение и контрол върху тези традиции играе и Окръжния музей, в който ръководителите на отделните сурвакарски дружини получават консултации за

автентичните и архаични черти на обичаите. Така местните културни институции оказват влияние за запазване на „чистата традиция“, на „автентичния фолклор“, характерен за различните селища. На фестивалите и съборите основен е състезателния елемент: награда за най-добро участие, костюм и маска. Това дава нова възможност за индивидуално оформяне на маските и за взаимното влияние между групите чрез използване в различните села на маски майстори направени от едни и същи майстори. Съставът на групата няма локален, а смесен характер. Приготвянето на маските и дрехите на кукерите и курвакарите стават дело на майстори.

Периодът от края на 50-те до 80-те години на XX век е време на интензивно намаляване на селското население във всички части на България. В Пернишко притегателен център е индустрията и мините на Перник, Батановци и други селища в района. Същото се отнася за Радомир, Брезник и пр. Особено значимо е обезлюдяването на Странджа през втората половина на XX век, където се съхранява изключително архаични и оригинални локални варианти на кукерите. Все пак Сурвата и кукерите се запазват не само като част от фестивалите и фолклорните празници. Сурвата продължава да се поддържа чрез моментното завръщане на икономическите мигранти от градовете в родните села за подготовка и участие в празника в дните около празника. Това се отнася особено за Пернишко-Радомирско, където както казват информаторите: в селото живеят 60 души, а сурвашкарската дружина е от 120 души. Така се формира групата на сурвакарите, които участват в празника не като част от локалната общност в търсене на корените или поради интерес към обичая. Това са млади хора, възпитани и живеещи и учещи в градове и несвързани със същността на празника, а привлечени от маските, ритъма на звънците и наблюдаването на обичаите

по време на фестивалите и съборите на народното творчество. Най-важната промяна в съдържанието на Сурва е включването от средата на 70-те години на XX век на момичета в маскирането и в обхождането на селото. (Манова, 1987, 61-65)

Участието едновременно на различни групи с маски от почти цяла България на фестивала в Перник променя представата за същността на обичая и регионалното му название сурвакари, мечкаре и пр. Постепенно то се заменя от чуждото кукери. За хората несвързани със селата, в които се изпълняват обредите с маски около Васильовден на фестивала в Перник се представят кукери. Автентичното название на обичая и неговите участници („Сурва“, „Сурвакари“) отстъпва на наложеното от фестивала кукери. Така същността на обредите се променя и постепенно те се превръщат в изобретена традиция⁹, което според Е. Хобсбом започва там, където бързите промени в обществото отслабват или разрушават обществените модели, включващи старите традиции¹⁰.

Днес обичаят сурвакари в селата на Пернишкия регион, както и фестивалът в Перник продължават да се запазват като включват едновременно традиция и модерност. Традицията се отнася до съхраняване на основните персонажи от селските обреди и тяхната функция, както и изпълнението на обичаите в селата на отредения от традицията ден: 14 януари. Връщането към корените чрез завръщане в селото на бащата, дядото или на приятели, но с цел да се приобщят към атмосферата на традиционния обред и особено в приготвянето на

9 Ето как Е. Хобсбом определя това понятие: „Изобретената традиция се приема, че означава комплекс от практики, нормално управлявани от открито или прикрито възприети правила от ритуално или символично естество, чрез които се цели да се включат определени ценности и норми на поведение чрез повторение, което автоматично загатва континуитет с миналото“. (Hobsbawm, E. 1983, 1).

10 Пак там, с. 4-5

обредните костюми и маски правят времето около обряда особено празнично. Идентичността „сурвакар“ днес е отразена дори в некролога на мъж на който поставена неговата снимка като сурвакар. Модерността пряко отразява важни промени в социалните отношения в съвременното общество. В обредите в селата масово се включват девойки, които се маскират различно и изпълняват всички видове роли в обряда, което радикално променя неговата символика. Най.-общо в него се включват и маски на известни политически лица, както и на местни лидери. Включването на нови типове маски в обредните групи: проститутки и гейове, „студенти“ и политици от Европа и Америка придава на днешния обичай карнавален характер. В центъра на събитието днес са маските, а не обредните действия и тяхната земеделска символика. Сурвакарски дружини в отделни случаи са използвани и за политически цели преди местни избори¹¹, както и в моменти на политическо напрежение. Пред Народното събрание в София през 2007 и 2008 година можеха да се видят сурвакарски групи от Пернишко, които се появяваха там, използвайки една важна функция на маскираните сурвакари: за гонят злото и злите сили от селищата си. Внушението на тези изяви може да се обобщи във фразата, използвана от тях: „Да прочистим политиката от зли сили“.

11 Вж работата на Цветана Манова: Маскарадните игри в Пернишко – неочакван дискурс (под печат). В нея тя представя политическата намеса на кукерска дружина в избора на кмет в Радомир през 2005 г.

Библиография

Денчев, Ст. С. Василева. 2006. *Държавната политика за културно-историческото наследство в България 1878-2005. Лекции и документи.* С., 158.

Манова, Цв. 1987. Социални и психологически аспекти на съвременния обичай „сурвакари“ в Пернишко. – В: *Български фолклор*, 1, с. 61-65

Hobsbawm, E. 1983. *Inventing traditions.* – In: *The Invention of Tradition* (E. Hobsbawm – T.Ranger (eds).)

KUKERI AND SURVAKARI – TRADITION AND MODERNITY

Tanya Boneva

This text discusses the evolution of peasant traditions in the period of socialism in the context of ideological and political invention of the Bulgarian national culture in the period of socialism. The radical struggle against the peasant customs connected with agriculture and its “religious” rites in 1950-s was followed in the mid 1960-s by a significant change in the attitude to the living traditions. Bulgarian traditional culture became a part of the official presentation of the Bulgarian national culture in local and regional forms in many festivals like the festival of the kukeri in Pernik. The evolution of the two masquerade customs (survakari and kukeri) in the festivals gradually changed the original content of the rites to become a complex of old and new personages and masks.